

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1973.1.05>

J. LINNUS

VABAD MAAKÄSITÖÖLISED EESTIS XVIII SAJANDIL

Viimastel aastakümnetel on ilmunud esimesed asjalikud uurimused eesti maakäsitöö arengust varasematel sajanditel.¹ Kuid siiani puudus konkreetne ülevaade maakäsitöö ühiskondlikust organisatsioonist ja sotsiaalsest struktuurist feodalismiperioodil — peamiselt sellepärast, et vastavaid allikmaterjale on säilinud napilt ja olemasolevigi arhiivis aines pole veel vajalikult läbi töötatud. Alates XVIII sajandist aga on juba küllaldaselt olemas faktilist materjali, mis võimaldab kindlaks teha maakäsitöö põhistruktuuri. Sellest perioodist pärinevate adramaarevisjonide ja hingeloenduste alusel on maakäsitöös võimalik eristada vähemalt nelja erineva ilmega struktuuriosa. Kõigepealt olid olemas küllalt hea väljaõppe saanud v a b a d käsitöölised. Omaette rühma moodustasid pärisorised m õ i s a - käsitöölised, asusid nad siis mõisaperes või mõisamaal. Talupoegkonna vajadusi rahuldasid esijoones k ü l a käsitöölised. Viimaste tööde nomenklatuur sõltus suuresti talupoegade kodusest käsitööoskusest. Nende maakäsitöö eri tahkude osatähtsus on nii ajalisel kui ka paikkonniti olnud küllalt varieeruv, mis omakorda on jätnud märgatavaid jälgi ühe või teise paikkonna rahvakultuuri omapära kujunemisesse.

Käesoleva artikli ülesandeks on anda ülevaade XVIII sajandil võõraste ja vabade hulka kuuluvate maakäsitöölised. Võõraste (*fremde Leute*) all mõeldakse ikka väljastpoolt mõisa piirkonda tulnukaid, keda ka vakuraamatutes eraldi on ära märgitud. Need võõr- või uusasukad võisid olla nii pärustalupojad kui ka kuuluda vabade hulka. Kuna võõraste all on märgitud Eestimaa kubermangus küllalt rohkesti eriti soome päritolu maakäsitöölisi, siis tingibki see nende vaatlemise koos vabadega. Vabade (*freie Leute*) hulka kuulusid vabade vanemate lapsed ja end vabaks ostnud või mõisnike poolt vabaks lastud pärustalupojad. Vabade inimestena kasutasid nad nii liikumisvabadust kui ka ametiõppimise õigust.² 1744. aasta revisjonist alates nõuti vabaduse tõestamist dokumentaalselt. Hingeloendustes on *freie* all mõeldud alati vabu inimesi. Võõraste ja vabade inimeste arvu kindlakstegemisel on heaks allikaks eriti XVIII sajandil korraldatud Eestimaa adramaarevisjonide materjalid ja vabade nimistud. Kokkuvõtete tegemisel on kasutatud peamiselt 1732. ja 1751.—1753. aasta materjale, mis vabade päritolu ja ametiala osas on kõige andmeterikkamad.³ Liivimaa adramaarevisjonide materjalides on kirjas esijoones

¹ H. Moora, Käsitöö arenemisejärk Baltimail 12.—13. sajandil. Rmt.: Pronksiajast varase feodalismi. Tallinn, 1966, lk. 123—128; A. Soom, Der Landhandwerker in Estland im 17. Jahrhundert. Jahrbuch des baltischen Forschungsinstituts. Commentationes Balticae III (1955). Bonn, 1957, lk. 169—205; A. Viires, Eesti rahvapärane puutööndus. Tallinn, 1960; A. Moora, Peipsimaa etnilisest ajaloost. Tallinn, 1964; J. Linnus, Maakäsitöölised Eestis XVIII sajandi lõpul. Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXV. Tallinn, 1971, lk. 207—224; A. Soom, Die Zunfthandwerker in Reval im siebzehnten Jahrhundert. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Historiska serien 15. Stockholm, 1971; jt.

² Vt. lähemalt J. Linnus, Põhja-Eesti võõrasukad XVIII sajandi keskel. Rmt.: Läänemeresoomlaste rahvakultuurist. Tallinn, 1970, lk. 108—134; E. Kangilaski, Vabad inimesed Harjumaal XVIII saj. keskel. Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXIV. Tallinn, 1969, lk. 223—236.

³ RAKA, f. 3, nim. 1, s. ü. 466—470, 487—491.

maad kasutatavad vabad, kes harilikult olid ikka mingid ametimehed. Läbi on vaadatud kõigis mõisates 1744. ja 1758. aastal teostatud revisjoni lehed ja vakuraamatud,⁴ millele andmed on hästi võrreldavad Eestimaa kohta käivate vastavate andmetega. Heaks allikmaterjaliks on esimesed hingeloenduse andmed aastaist 1782 ja 1795, milledes vabad on alati eraldi märgitud. Eestimaa kubermangu osas on need andmed säilinud 579, s. o kõikide mõisate kohta.⁵ 1782. aasta hingeloenduses on kirjas üldse 6447 vaba inimest, mis maarahvastikust moodustab 3,5 protsenti. Liivimaa kubermangu kohta aga on kõnesolev aines mitmeti lünklikum. Kuna hingeloendustes leidub alati ka eelmise revisjoni andmeid, siis saab puuduvaid andmeid osalt neist. Liivimaa mandriosas oli 400 mõisat, revisjoni lehed on olemas või on taastatavad 1782. aasta osas 235 ja 1795. aasta osas 342 mõisa kohta.⁶ Vabade üldarvu võime 1782. aastal hinnata Liivimaa mandriosas kuni 3000 inimeseni; maarahvastikust moodustasid nad seega vaid ca 1,5 protsenti. Hingeloenduste andmetest on aluseks võetud 1782. aasta omad, mis on kõige täielikumad. Liivimaa osas on nende puudumisel kasutatud ka 1795. aasta materjale. Andmeid ei ole 40 mõisa kohta, esijoones Saarest (8 mõisat), Karksis (4) ja Suure-Jaanist (10). Saaremaa osas leidub vabade kohta andmeid vaid hingeloendustes. XVIII sajandi lõpust on siin revisjonilehti säilinud 135 mõisast. Andmeid ei ole Mustjala kihelkonna mõisate kohta. XIX sajandi algul kohustati vabu inimesi end kirja panema linnakogukondades. 1805.—1806. aastal viidi läbi vabade revisjon. Viimase andmed on kahjuks säilinud vaid kohati. 1811. aasta revisjonis pole tavaliselt maal asuvaid vabu enam märgitud, kuna nad olid linnades hingekirjas. Viimastest aga ei selgu nende tegelik elukoht. Selle tõttu pole võimalik XIX sajandi alguse kohta käivaid andmeid võrdlevalt kasutada.

Võoraste ja vabade hulka kuuluvate käsitöölise arv kasvas pidevalt kogu XVIII sajandi jooksul ja on allikate alusel eriti jälgitav Eestimaa osas. XVIII sajandi esimesel poolel oli võoraste ja vabade hulka kuuluvaid meistreid kõige rohkem Virumaal, kuhu oli sisse rännanud peamiselt soome käsitöölisi. Sama sajandi keskpaiku oli nende juurdekasv suurim Harju- ja Läänemaal — esijoones linnast maale siirdunud meistermeeste arvel. XVIII sajandi teisel poolel suurenes vabade meistrite arv kõige rohkem Viru- ja Harjumaal, mis eelkõige oli tingitud linnakäsitöölise maale tööle asumisest, mõnel määral ka mõisakäsitöölise vabastamisest pärisorjusest ning nende üleminekust vabade hulka. Võoraste ja vabade arvus on küllalt suuri kõikumisi maakonnitiigi. Harjumaal oli kõnesolevaid ametimehi algul üldse vähe. Mõnevõrra enam leidis neid vaid Keilas (10), Hageris (9) ja Kosel (7). XVIII sajandi keskel oli üle kümne vaba meistermehe juba mitmel pool. Nende arv on osalt Tallinna lähistel kasvanud (Keilas 23, Jüris 19) nii linnameistrite maale siirdumise kui ka selle tõttu, et kaugemalt tulnukad püüdsid peatuma jääda linna lähistelevate kavatsusega soodsal juhul siit linna elama asuda. Suhteliselt oli vabu rohkem ka Kosel (20), Juurus (14) ja Hageris (17), mis Tallinna käsitöölisele olid nagu tagamaaks. XVIII sajandi teisel poolel kasvas vabade meistrite arv Tallinnast kaugemal asuvates kihelkondades, kuhu linnameistrite töö ja toodang vahetult ilmselt enam ei ulatunud (Raplas 36, Kosel 30). Nendes paikades, kus talupoegade kodune käsitöö oli enam arenenud (Risti, Harju-Madise, Nissi, Jõelähtme, Kuusalu), leidis vabu vaid juhuti. Virumaal olid XVIII sajandi esimesel poolel väljastpoolt tulnud meistermehed koondunud esijoones rannakihelkondadesse (Haljalas 21, Viru-Nigulas 13, Jõhvis 11) ning nad olid tavaliselt Soome päritolu. Mitmed võorast päritolu meistrid (11) olid jäänud pidama ka Rakvere lähikonna mõisatesse. Maakonna lõunaosas oli vabu veelgi vähem. XVIII sajandi keskel on *freie* hulka kuuluvate käsitöölise arv mõnel määral vähenenud, kuna Soome ja Ingeri päritolu mehed olid muudetud pärisorjadeks. Vaid Viru-Jaagupi kihelkonna mõisates suurenes vabade arv tunduvalt (19) ja siinsetele mõisatele jäigi iseloomulikuks rohke vabade meistrite kasutamine. XVIII sajandi teisel poolel suurenes vabade arv eriti maakonna ida- ja lõunaosas (Vaivaras 18, Jõhvis 51, Viru-Jaagupis 30, Väike-Maarjas 11, Simunas 26). See on kindlasti seotud kohapealse mõisajanduse üldise arenemisega, mis viis käsitöö suuremale eraldumisele põllutööst. Vabu

⁴ Vanade Aktide Riiklik Keskarchiiv Moskvast, f. 274, nim. 1, s.-ü. 210—214, 238—243.

⁵ RAKA, f. 1864.

⁶ RAKA, f. 1865.

Tabel 1

Vabade käsitöölisega mõisate arv ja vabade käsitöölisete arv Eestimaa XVIII sajandil

	1732. a.				1751.—1753. a.				1782. a.			
	Mõisate		Vabade arv	Ühe mõisa kohta keskmiselt vabu	Mõisate		Vabade arv	Ühe mõisa kohta keskmiselt vabu	Mõisate		Vabade arv	Ühe mõisa kohta keskmiselt vabu
	arv	%			arv	%			arv	%		
Härjumaa	34	21	46	1,3	68	41	130	1,9	80	48	183	2,3
Virumaa	52	32	80	1,5	48	30	97	2,0	79	48	190	2,4
Järvamaa	19	18	30	1,5	33	32	62	1,8	52	49	107	2,0
Läänemaa	25	17	47	1,8	69	47	119	1,7	67	45	138	2,0
Kokku	130	23	203	1,5	218	38	408	1,9	278	48	618	2,2

Tabel 2

Vabade käsitöölisete arv eri suurusrihmadesse kuuluvates mõisates Eestimaa XVIII sajandil

	Mõisate suurusrihmad													
	Väikesed			Keskised			Suured			Ülisuured			Kokku	
	Mõisate arv	Ühe mõisa kohta keskmiselt vabu	Vabade arv	Mõisate arv	Ühe mõisa kohta keskmiselt vabu	Vabade arv	Mõisate arv	Ühe mõisa kohta keskmiselt vabu	Vabade arv	Mõisate arv	Ühe mõisa kohta keskmiselt vabu	Vabade arv	Mõisate arv	Ühe mõisa kohta keskmiselt vabu
1732	24	1,3	32	28	1,4	84	41	1,9	32	5	6	130	23	203
1751—1753	62	1,5	89	41	1,8	164	58	2,1	45	9	22	218	38	408
1782	89	1,6	150	50	2,1	227	70	2,9	54	11	38	278	48	618

Tabel 3

Vabade käsitööliste arv eri suurusrühmadesse kuuluvates mõisates
Liivimaal XVIII sajandi lõpul

	Mõisate suurusrühmad																			
	Väikesed				Keskised				Suured				Ülisuured				Kokku			
	Mõisate		Ühe mõisa kohta keskmiselt vabu	Vabade arv	Mõisate		Ühe mõisa kohta keskmiselt vabu	Vabade arv	Mõisate		Ühe mõisa kohta keskmiselt vabu	Vabade arv	Mõisate		Ühe mõisa kohta keskmiselt vabu	Vabade arv	Mõisate			
	arv	%			arv	%			arv	%			arv	%			arv	%	arv	%
Pärnumaa	9	31	20	2,2	8	53	12	1,5	8	89	27	3,3	4	80	21	29	50	80	2,7	
Viljandimaa	5	25	7	1,4	4	23	4	1,0	10	53	27	2,7	7	78	19	26	40	57	2,2	
Tartumaa	11	17	23	2,0	12	30	33	2,7	14	31	25	1,7	2	66	2	1,0	39	83	2,1	
Võrumaa	7	20	8	1,1	7	41	12	1,7	15	66	25	1,6	4	57	17	4,2	33	40	62	1,9
Saaremaa	13	16	18	1,3	3	8	4	1,3	5	33	9	1,8	—	—	—	—	21	16	31	1,7
Kokku	45	21	76	1,6	34	35	65	1,9	52	48	113	2,2	17	71	59	3,5	148	30	313	2,1

Joon. 1. Vabad käsitöölised Eestis 1782. aasta hingeloenduste andmeil — andmed ei ole täielikud.

meistreid töötas rohkesti (18) ka Viru-Nigula mõisates, Haljalas ja Rakveres aga on nende arv samal ajal vähenenud. Järva maal oli XVIII sajandi esimesel poolel vabu meistreid vähe. Kuid sama sajandi keskel suurenes nende arv eriti Amblas (25), kus ka paljudes väikemõisates oli Saksast või Soomest pärit meisternehi. XVIII sajandi teisel poolel oli vabu enam maakonna idaosas, vastu Virumaad asuvates kihelkondades (Amblas 45, Koerus 20, Järva-Jaanis 15). Seega oli olukord vabade meistrite kasutamises Ida-Järvamaa ja Lõuna-Virumaa mõisates üsna ühelaadne. Läänemaa mõisates oli XVIII sajandi esimesel poolel vaid mõni üksik vaba käsitööliline. Sama sajandi keskel on nende arv aga juba tunduvalt suurem, eriti Kullamaal (26) ja Märjamaal (19). XVIII sajandi teisel poolel asus Läänemaale tööle uusi, peamiselt endisi linnakäsitöölisi. Selle tulemusena jäi vabade arv maakonnas enam-vähem samale tasemele, kihelkonniti aga ühtlustus (Märjamaal 12, Kullamaal 25, Ridalas 12, Hanilas 14).

XVIII sajandi jooksul kasvas nii vabade üldarv kui ka nende mõisate arv, kus nad paiknesid. Kui XVIII sajandi esimesel poolel leidis revisjonide andmeil vabu käsitöölisi Eestimaal pea igas neljandas mõisas (130), siis sajandi keskel oli neid juba igas kolmandas (218) ja sajandi lõpul peaaegu igas teises mõisas (278). Maakonniti ei ole erinevused mitte väga suured. Nii oli vabade meistritega mõisaid 1732. aastal 17—32, 1751. aastal 30—47 ja 1782. aastal 45—49 protsenti mõisate üldarvust. Küll aga ilmneb kindel seos mõisa suuruse ja vabade käsitöölistega mõisate vahel. Suuremate mõisate hulgas suurenes vabade meistritega mõisate erikaal tunduvalt. On iseloomulik, et vabade meistrite enamik (70—81%) paiknes keskmistes ja suurtes mõisates.⁷ Väikemõisates oli neid 23—25, ülisuurtes vaid 4—6 protsenti vabade käsitööliste üldarvust. Maakonniti aga esines siin mõningaid erinevusi: Harju- ja Virumaal on vabad töötanud peamiselt kesk-

⁷ Mõisad on 1782. aasta talupoegade arvu alusel jaotatud 4 suurusrühma. Väikemõisateks loetakse need, kus talupoegade arv oli kuni 200, keskmisteks need, kus oli 200—400 talupoega, suurteks aga 400—1000 ja ülisuurteks üle 1000 talupojaga mõisad. Liivimaa mandriosas on mõisad üldse suuremad ja selle tõttu vastavates suurusrühmades talupoegade arv 1,5 korda suurem. Mõisate suurusrühmadesse jaotamisel on kasutatud S. Vahtra käsikirjalist doktoritööd «Hingeloendused Eestimaa kubermangus (1782—1858) ja nende andmed talurahva ajaloo allikana» (Tartu, 1970), mis asub Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslikus Raamatukogus.

mistes või suurtes mõisates. Alles XVIII sajandi lõpul suurenes ka väikemõisates elavate vabade üldarv. Järvamaal töötas XVIII sajandi keskel enamik (26 e. 45%) vabu meistermehi väikemõisates, sama sajandi lõpul aga on nende enamik (48 e. 46%) keskmistes mõisates. Läänemaal on vabu meistreid elanud kõige arvukamalt keskmistes mõisates (1739. aastal 23 e. 58%, 1782. aastal 55 e. 40%). Nende andmete alusel võib väita, et vabade käsitöölise esinemissagedus ei sõltunud üksnes mõisa suurusest. Ilmselt on väga oluline olnud ka mõisa majandamise laad tervikuna. Seda aga tuleb kindlaks teha juba iga üksiku mõisa kohta eraldi. Mõisa majapidamise laadi üheks näitajaks võiks olla vabade käsitöölise kasutamise pidevus. 1739., 1751. ja 1782. aasta andmeid võrreldes selgub huvitav tõsiasi, et vabad on pidevalt asunud vaid 48 mõisas (8% mõisate üldarvust!). Kui aga võrrelda 1751., 1765. ja 1782. aasta andmeid, siis tõuseb niisuguste mõisate arv 83-le, s. o. 14 protsendile mõisate üldarvust. Pidevalt on vabu käsitöölisi elanud 16 väikemõisas (7% nende mõisate üldarvust), 31 keskmises mõisas (14%), 29 suures mõisas (22%) ja 7 ülisuures mõisas (58%). Enamik neist mõisatest asus Harju- (30) ja Läänemaal (22), vähem leitud neid Viru- (17) ja Järvamaal (14).

Liivimaa kubermangu adramaarevisjonilehtedel on ära märgitud esijoones vaid maad kasutavad vabad mehed. Neid pole palju ja käsitöölised on neist vaid üksikud: 1744. aastal 66 ja 1758. aastal 50. Hoopis enam, nimelt 313 vaba käsitöölislit on kirjas XVIII sajandi lõpul toimunud hingeloenuuste andmetes. Pärnumaal on vabad enamasti peatunud Pärnu linna lähedastes mõisates, kusjuures ühes mõisas on korraga töötanud ikka mitu meest: Saugas 14, Audru kirikumõisas 8, Audrus 6, Pootsis 6, Toris 4 ja Reius 3. Ka Pärnu-Jaagupi kihelkonna mõisates oli vabu suhteliselt palju, mõnes mõisas üsna mitu (Põõraveres 5, Angus 4, Ares 3). Mujal (Mihklis, Väandras, Hallistes) oli vabu vaid juhtu. Saarde ja Karksi kohta puuduvad andmed peaaegu täielikult. Karksi mõisas on tööd leidnud 4 vaba meistrit. Üldse aga oli neid Lõuna-Pärnumaal vähe. Sama kinnitavad ka 1800. aastal Pärnu linnas korraldatud loenduse andmed. Nende kohaselt oli 1795. aastal mõisatesse sisse kirjutatud 20 linnakodaniku-käsitöölislit, kelledest enamik (13) töötas Pärnu ümbruses või maakonna põhjaosas. Sama on kehtiv ka linnas arvel olevate ja maal töötavate vabade inimeste hulka kuuluvate meeste kohta, keda oli 237. Käsitöölisi oli nende hulgas vaid 41, kelledest Pärnu ümbruses või Põhja-Pärnumaa mõisates elas 39.⁸ Nende arvude alusel võib väita, et Pärnu linnakäsitöö mõju on olnud tugev just linna vahetus läheduses ja maakonna põhjaosas. Viljandimaal asusid vabad käsitöölised XVIII sajandi lõpul peamiselt maakonnalinnast kaugemal — Helmes oli neid 14, Pilistveres 12. Mujal leitud neid väga juhtu ja vaid mõnes suuremas mõisas töötas korraga mitu meest (Kõpus 5, Pajusis 5, Tarvastus 4 ja Võisikus 3). Viljandi-lähedased kihelkonnad on olnud linnakäsitöö vahetu mõju all ja selle tõttu polegi siinsetesse mõisatesse vabu meistreid pikemaks ajaks peatuma jäänud. Näib, et ka Halliste ja Karksi kihelkonna mõisad orienteerusid Viljandile. Tartumaal on Tartu linnakäsitöö mõju tugev. Selle tõttu on vabu käsitöölisi kasutanud esijoones linnast kaugemal asuvad mõisad (Torma 22, Laiuse 13 ja Sangaste 9). Siin-seal leitud üksikutes mõisates mitu vaba meistrit (Maarjas 5, Haaslavas 5, Reolas 4, Kaagveres 3 ja Maramaal 3). Ka Võrumaal oli vabade esinemissageduses suuri kõikumisi. Maakonna läänepoolsetes kihelkondades (Kanepis, Harglas ja Karulas) töötas vabu vaid üksikuid. Idapoolsetes kihelkondades leitud vabu kahes suurmõisas (Vastselinas 10, Räpinas 4), neid oli ka Põlva kihelkonna mõisates (18). Rõuges oli neid suhteliselt palju (15). Saaremaal oli vabu peamiselt Kuressaare naabruses (Kaarmas 7, Pühas 3), Valjalas (4) ja Muhu mõisates (11). Lääne-Saaremaal töötas vaid mõni üksik vaba meister.

Vabade käsitöölisega mõisate arv polnud Liivimaa kubermangu maakondades sugugi ühesugune. Kõige sagedamini leitud neid Pärnumaal — igas teises mõisas, s. o. 50% mõisate üldarvust. Viljandi- ja Võrumaal oli vabade ametimeestega mõisaid mõnevõrra vähem (40%). Tartumaal oli vabu ametimehi vaid igas neljandas (25%), Saaremaal aga igas kuendas mõisas (16%). Liivimaa mandriosas ilmneb veelgi selgemini vabade koondumine just suurematesse mõisatesse. Kui väikemõisates oli vabu vaid igas

⁸ RAKA, f. 1865, nim. 3, s.-ü. 226-3.

viiendas (21%) ja keskmistes mõisates igas kolmandas (35%), siis suurtes mõisates leidis neid peaaegu igas teises (48%) ja ülisuurtes veelgi enam (71%). Seega oli vabu keskmiselt peaaegu igas kolmandas mõisas (30%), s. o. vähem kui Eestimaa kubermangus (46%). Liivimaa kubermangus jagunesid vabad mõisa suurusrühmade vahel tunduvalt ühtlasemalt: väikemõisates oli neid 24, keskmistes 21, suurtes 36 ja ülisuurtes 19 protsenti vabade meistrite üldarvust. Vabade kasutamise pidevuse selgitamiseks saame kasutada vaid 1782. ja 1795. aasta hingeloenduse andmeid. Pärnumaa 5 kihelkonna (Vändra, Tõstamaa, Audru, Pärnu ja Tori) 28 mõisas oli vabu pidevalt 12 mõisas. Meistermehi oli neisse püsima jäänud vaid 8. Viljandimaa 5 kihelkonna (Helme, Tarvatu, Paistu, Viljandi ja Pilstvere) 48 mõisas oli vabu ikka vaid 4 mõisas. Püsima oli neisse jäänud 5 käsitöölisi. Ka Tartu- ja Võrumaale on iseloomulik vabade suur liikuvus.

Rahvakultuuri uurimise seisukohalt on küllalt oluline vabade käsitöölise etnilise päritolu väljaselgitamine. Olemasolevad allikad ei võimalda selles küsimuses täit selgust saada. Adramaarevisjonide materjalides leidub sageli andmeid isiku päritolu või endise elukoha kohta. Hingeloendustes niisugused andmed aga tavaliselt puuduvad ja isiku etnilise päritolu määramiseks saab kasutada vaid kaudseid andmeid, nagu ees- ja perekonnanime, ametiõppimise kohta, endist töökohta jne. Tsunftimeistri juures ametiõppimine näiteks räägib harilikult mitte-eesti päritolust. Pärinemine Tallinna eeslinnast aga lubab arvata, et tegemist on eestlasega, eriti siis, kui sel meistermehel on ka eesti-pärane nimi. Allikates eristatakse järjekindlamalt Saksamaalt, Soomest, Rootsist ja Venest pärinevaid ja eesti soost asukaid. Sakslaste hulka loeme neid, kes pärinevad saksa vanematest või kes kannavad saksapäraseid nimesid ja on linnadest tulnud või seal ametit õppinud. Esineb aga ka juhtumeid, kus sakslaseks on nimetatud Soome ja Rootsi päritolu mehi. Seega ei tähenda allikates kasutatav määrag «sakslane» alati mitte etnilist kuuluvust, vaid seda, et tema kandja ei kuulunud pärisorjastatud eestlaste hulka. «Sakslasel» on seetõttu avaram sotsiaalne tähendus. Nende arv adramaarevisjoni materjalides ei ole suur. See sunnib arvama, et kõiki saksa meistreid pole järjekindlalt ära märgitud. Kindlasti võib seda öelda mõisates ajuti töötanud meeste kohta. XVIII sajandi teisel ja kolmandal veerandil oli linnades tsunftikäsitööl veel küllalt avar tööväli, mistõttu polnud otsest vajadust alaliseks maale tööle minna. XVIII sajandi viimasel veerandil aga suurenes järsult maal töötavate meistrite ja sellide arv. Selle nähtuse põhjusi tuleb otsida nii linnakäsitöö kui ka mõisamajanduse arengu erijocntest. Maale on alalisele tööle läinud esijoones just eakamad mehed — keskmise vanusega 50 aasta piirides. Võimalik, et selle põhjuseks oli tugevnev konkurents linnas. Enamasti olid need linnast lahkunud saksa soost. Selle tagajärjel suureneski sakslaste erikaal vabade hulgas maal. Eestimaa kubermangus oli XVIII sajandi esimesel poolel ja keskaiku saksa meistermehi vabade hulgas umbes 25, sajandi lõpul aga juba 44 protsenti (Harjumaal 64 e. 35%, Virumaal 91 e. 48%, Järvamaal 69 e. 64%, Läänemaal 50 e. 36%). Liivimaa kubermangus maal kirjapandud vabad meistrid olidki valdavalt just sakslased. XVIII sajandi lõpul oli sakslaste erikaal vabade maakäsitöölise hulgas siin väga suur — 93 protsenti. Soomlaste hulka loeme Soomest tulnud või soome vanematest sündinud meistermehed. Ka Ingerimaalt tulnukad on peamiselt soome soost ning arvatud soomlaste hulka. Soomlasi kohtame peaaegu eranditult vaid Eestimaa kubermangus. 1732. aastal oli siin soome meistermehi 85 (42%), kellest suur osa asus Virumaa rannakihelkondades (Haljallas 13, Jõhvis 7). XVIII sajandi keskaiku soomlaste arv kahekordistus (176) ning nad moodustasid 43 protsenti vabade üldarvust — esijoones väljaspool Virumaad asuvate meistrite arv. Virumaa ja ka Tallinna kaudu on soomlased elama asunud nii Harjumaal (64 meest) kui ka Järva- (26) ja Läänemaal (35) mõisatesse. Seejuures olid kahes viimati nimetatud maakonnas enamuses juba teise põlvkonna soomlased, s. o. soome vanematest Eestis sündinud ja siin väljaõppe saanud käsitöölised. Rohkem oli soomlasi ootuspäraselt rannikul (Kuusalu, Haljala, Viru-Nigula) ja Tallinna naabruses (Keila, Harju-Jaani), kuid ka mõnes sisemaa kihelkonnas (Viru-Jaagupi, Rakvere, Kose, Juuru, Ambla, Järva-Madise, Märjamaa, Kullamaa). Suur oli soomlaste hulgas just kangrute (eriti Järvamaal) ja seppade erikaal. 1782. aasta hingeloenduse andmetel oli Põhja-Eestis 85 soomlasest maakäsitöölisi, kes moodustasid 14 protsenti vabade üldarvust. Soomlaste

erikaalu tunduv vähenemine oli tingitud sellest, et suur osa teise või kolmanda põlvkonna soomlastest oli sulanud kas saksa antvarkide või vabade eesti maakäsitöölise hulka. Rootsi päritolu käsitöölisi oli vaid üksikuid. XVIII sajandi keskel oli neid 46 meest, kes asusid hajali kogu Põhja-Eestis. Sama sajandi lõpul oli rootsi meistermehi 40, lisaks Ruhnul elav püssimeister. Venelasi oli maakäsitöölise hulgas hoopis vähe. Eestimaal on 1739. aastal venelastena märgitud puuseppi (plotnikke) 8, rätsepaid 6 ja õllepruule 1. XVIII sajandi keskel on Põhja-Eestis märgitud vaid vene rätsep, puusepp, müürsepp ja 2 parkalit. Sama sajandi lõpul oli Põhja-Eestis vene maakäsitöölisi juba 40 (6%), kes töötasid peamiselt mõnes Virumaa mõisas tellisepõletajatena (20) ja puuseppadena plotnikutena (13). Toilas näiteks oli neid 12, Vokal 7 ja Põlulas 5. Lõuna-Eesti mõisates oli samal ajal ametis vaid 11 vene käsitöölisi. Tegelikult on vene käsitöölisi Eesti alal olnud hoopis rohkem, sest rändkäsitöölisena töötanud pole revisjonilehtedes märgitud. Põhja-Eestis on XVIII sajandi teisel veerandil käsitöölisena tegutsenud eestlasi suhteliselt kerge võõrastele eristada. Peamiselt Lõuna-Eestist ja Tallinnast Eestimaa mõisatesse siirdunud eestlastest käsitöölised, keda 1739. aastal oli 30 meest, s. o. 15 protsenti võõraste üldarvust, on aja jooksul pärisorjastatud. Selle tõttu on sajandi keskpaiku nende arv vähenenud (14), kuigi vabade arv üldse suurenes, ning moodustas nüüd vaid 4 protsenti vabade arvust. XVIII sajandi lõpuks on eesti elemendi erikaal uuesti tõusnud, esijoones vabakslastud mõisakäsitöölise ja eestlaste hulka sulanud võõraste, peamiselt soome soost maakäsitöölise arvel. Eestimaa kubermangus oli eesti meistermehi 84, s. o. 14 protsenti vabade üldarvust. Nende erikaal on suur just Harju- (22%) ja Läänemaal (18%). Liivimaa kubermangus oli XVIII sajandi lõpul vabana mõisates arvel vaid 10 eestlast. Lisaks nendele on maal töötanud linnas arvel olevad talupojaseisusest vabad, kes arvatavasti olid eestlased või nendega assimileerunud võõrasukad. Selliseid meistermehi on eristatud vaid Pärnu linnas. 1795. aasta andmete alusel, nagu eespool juba kuulsime, oli nende hulgas 41 käsitöölisi. Selle tõttu on eesti elemendi erikaal suhteliselt suur Pärnumaa põhjapoolsetes kihelkondades. Küllalt suure osa võõraste või vabade hulka kuulunud maakäsitöölise etniline päritolu ei selgu. Eestimaa kubermangus oli 1739. aastal niisuguseid 10, 1751.—1753. aastal 16 protsenti vabade üldarvust. Suuremate rühmadena kuuluvad siia endised ratsateenistussõdurid ja nende pojad. Neile lisanduvad linnadest tulnukad, kelle kohta lähemad andmed puuduvad, ja mitmesuguste käsitöölise, köstriite ja mõisavalitsejate pojad. Nimed, ametiõppimine linnas ja abielu sakslannaga viivad mõttele, et oma elulaadilt olid need mehed ilmselt lähedased saksa antvarkidele. Selliseid ebamäärase etnilise päritoluga käsitöölisi paiknes XVIII sajandi keskpaiku arvukamalt Harju- (26) ja Läänemaal (22). Sama sajandi lõpuks on nende arv tõusnud 96-le, mis moodustab 16 protsenti vabade arvust. Ilmselt on osa niisuguseid peresid lõplikult saksastunud. Etnilise kuuluvuse selgitamine on üldse väga komplitseeritud ülesanne ja nõuab iga üksikjuhu konkreetset uurimist. Seepärast tuleb esitatud arve võtta kui esialgseid. Kuid juba nendestki selgub, et eri aegadel on eri paikkondades olnud ühe või teise etnilise elemendi erikaal vabade maakäsitöölise hulgas erinev. Eestimaal saavutasid Soome ja Rootsi päritolu meeste asemel suure ülekaalu sakslased. Samal ajal oli küllaltki suur eestlastest vabade või eestlaste hulka sulanud vabade arv. Aastatel 1732—1782 on Eestimaal märgitud üldse 1545 vaba käsitöölisi, nende hulgas oli soomlasi 395 (25%), rootslasi 120 (8%), sakslasi 502 (32%), venelasi 76 (5%), eestlasi 128 (9%) ja lõpuks 324 meest (21%), kelle etniline kuuluvus on siiani lahtine. Liivimaa alal olid vabad maakäsitöölised alati esijoones vaid sakslased ja üksnes Pärnu ümbruskonnas leidis vabu meistreid rohkem ka mittedakslaste hulgas. Üht või teist etnilist päritolu vabade maakäsitöölise mõju meie rahvakultuurile tuleb aga jälgida juba üksikute käsitöölade kaupa.

XVIII sajandi maakäsitöölisele on iseloomulik järjest suurem eristumine, mille üheks näitajaks on vabade käsitöölise erialade pidev diferentseerumine. Kui XVIII sajandi keskel oli adramaarevisjonide andmetel vabu meistreid 17 erialal, siis sama sajandi lõpuks on see arv hingeloenduste alusel kahekordistunud. Seejuures oli Eestimaa kubermangus kutsealasil alati rohkem. XVIII sajandi lõpul näiteks oli Eestimaa maakondades erialasid 15—18, Liivimaa maakondades aga vaid 9—15. Kuigi eri käsitöölaladid oli

küllaltki palju, tegelesid vabad peamiselt vaid kümnelt kutsealal. Suurima rühma (51%) moodustasid XVIII sajandi lõpul esijoones mõisapere vajadusi rahuldavad kangrud, kingsepad ja rätsepad. Küllalt suur (17%) oli samal ajal ka vabade seppade erikaal. Puutöömehigi pole olnud vähe. XVIII sajandi keskel leidis vabade hulgas peamiselt puuseppi, sajandi lõpul aga suurenes märgatavalt tiserite arv (7%), puuseppi oli 3 ja treialeid 2 protsenti. Mitmekordistunud on samuti sadulseppade, müürseppade ja tellisepõletajate arv, moodustades kokku 6 protsenti vabade käsitöölise arvust.

Kõige enam oli vabade meistrite hulgas kangruid. XVIII sajandi jooksul kasvas nii vabade kangrute kui ka nende mõisate arv, kus nad töötasid. Vabu kangruid esines peamiselt Eestimaa kubermangus. 1739. aastal oli neid siin kirjas 59 (28% vabade meistrite arvust), 1751.—1753. aastal 121 (35%) ja 1782. aastal 148 (25%). Liivimaa kubermangu eesti osas oli adramaarevisjoni andmetel kihelkonna kohta vaid mõni üksik kangur. XVIII sajandi hingeloenduse andmetes on neid märgitud juba 64 (20% vabade meistrite arvust). Paljudes mõisates oligi kangur ainsaks vabaks meistermeheks. XVIII sajandil oli selliseid mõisaid Eesti alal 73. Tavaliselt töötas mõisa piirkonnas üks vaba kangur, vahel aga on neid mõisasse korraga peatuma jäänud mitu. XVIII sajandi keskel oli mitme kangruga mõisaid 26, sama sajandi lõpul 37. Kolgas ja Saugas oli neid näiteks 5, Ervitas ja Randveres 4, Sahal, Anijas, Vohnjas, Roosnal, Võhmutas, Lihula kirikumõisas, Põõraveres, Angus, Ares, Toris ja Pajusis 3. Hoopis vähe aga oli mõisaid, kus XVIII sajandi teisel poolel vabad kangrud on asunud pidevalt. Eestimaa kubermangus oli selliseid vaid 11. Kangrutelegi oli omane suur liikuvus. Nad ei paiknenud Eestis ühesuguse tihedusega, mis eriti selgesti ilmneb XVIII sajandi lõpu hingeloenduse andmetest. Põhja-Eestis leidis kangruid kõige enam Harju- ja Läänemaal, Lõuna-Eestis aga Põhja-Pärnumaal. Võru- ja Viljandimaal on vabad kangrud töötanud vaid juhuti. Eestimaa kubermangus leidis XVIII sajandi esimesel poolel ja keskel kõige arvukamalt Soome ja Saksa päritolu kangruid. Sama sajandi lõpuks on sakslaste kõrval suurenenud eestlastest kangrute osatähtsus. Liivimaal on maal töötanud ikka saksa kangrud. Vaid Pärnumaa mõisates leidis viitesaksa päritolu vabu kangruid. XVIII sajandi jooksul võttis eesti rahvapärane tekstiil vastu mitmeid uusi jooni (pikitriibuline seelik, käised, lillornament), mis said omaseks eriti Põhja-Eestis. Sel viisil reageeris meie rahvakunst vägagi erksalt Euroopas valitsevale moejoonele: XVIII sajandi teise poole triibulised moeriided on kindlasti eeskujuks olnud meie triibulisele rahvarõivaseelikule. Vahendajaks olid siin eelkõige maal töötavad vabad kangrud. Pikitriibuline seelik levis XVIII sajandi teisel poolel esijoones Põhja-Eestis ja Pärnu kandis, s. o. samadel aladel, kus töötas enamik vabu kangruid.⁹ Põhja-Eesti kangrute heast kudumisoskusest annavad tunnistust sellele alale iseloomulikud naast- ja pindpõimvaibad. Pole kahtlust, et edasine uurimistöö kinnitab vabade kangrute vahendavat osa ka selle nähtuse kujunemisel. Kuigi vabade töö kasutajaks oli esijoones mõis, on talupoegade üldine kudumisoskus igati soodustanud hea väljaõppe saanud vabade kangrute tehniliste oskuste levikut ka väljaspool mõisat.

Vabade kingseppade ja rätsepate töö tellijaks olid mõis ja maal elunevad vabad pered. Nende ametimeeste mõju rahvakultuurile pole nii otseselt märgatav ja vajab eriti rätsepate osas kindlasti lähemat uurimist. On ju vabade rätsepate, samuti linnameistrite teeneid kasutanud ka mõisapere liikmed ning sel teel on linnamood jõudnud talupoegadele palju lähemale. Käiste, lillkirja, linuka ja pottmütsi kohta on see arhiivianese alusel juba tõestatud. Vabu kingseppi on maale elama asunud eriti XVIII sajandi teisel poolel, mil nende arv mitmekordistus: Eestimaa oli neid 1739. aastal 20, 1782. aastal 80, Liivimaal 1744. aastal 13, sajandi lõpul 61. Järjekindlamalt on kingsepad peatuma jäänud linnadest kaugemal asuvates mõisates. Kui Eestimaa on vabu kingseppi ja rätsepaid olnud enam-vähem võrdselt, siis Liivimaal, kus enamasti on kasutatud linnakäsitöölise teeneid, on rätsepate arv maal olnud ikka väiksem (näit. XVIII sajandi lõpul 33).

Seppi oli vabade hulgas küllaltki palju, kusjuures XVIII sajandi teisel poolel suurenes nende arv vaid Liivimaa mõisates: Eestimaa oli sajandi keskel 94, sajandi lõpul

⁹ Vt. H. Üpru s, Eesti rahvakunst kunstiajaloo aspektist. Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXIV. Tallinn, 1969, lk. 28; A. Voõlma a, Eesti rahvarõivaseelik. Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXV. Tallinn, 1971, lk. 106—144.

98 seppa, Liivimaal olid vastavad arvud 11 ja 57. Sepad täitsid nii mõisa kui ka talupoegade tellimusi, vaid osa neist kannab allikates mõisasepa nimetust. Talupoja traditsioonilise tarbevara valmistas sel ajal veel külasepp. Kuid uute tööriistade (höövel, puur, kang, labidas jne.), eriti aga ehete valmistajana võis vabadel meistritel olla oma osa. Meie talurahva ehted on kohati valmistatud üsna lihtsate tehniliste võtetega, mis olid tuntud ka seppadele. Suhteliselt eheterohke on Lääne-Eesti rahvarõivas. Võimalik, et siin töötanud küllalt arvukad vabad sepad on leiba teeninud ka talurahvaehete, näiteks kaelarahade ja paaterkeede valmistamisega. Abilisena on vaba sepp tavaliselt kasutanud talupojast sepapoissi. Põhja-Eestis oli XVIII sajandi keskel küllalt suur (kuni 51%) Soome ja Rootsi päritolu seppade erikaal, sajandi lõpul aga olid sepad enamasti sakslased või eestlased. Kindlasti aitas seppade eniline päritolu kaasa eesti maasepise tehnilise taseme paranemisele, kuna vabade meistrite juures töötamine võimaldas vajalike tehniliste oskuste omandamist. Vahel on vaba meister eestlasi otse välja õpetanud. Võib-olla oli kõigil neil teguritel oma osa, et eestlaste sepatöö on leidnud baltisaksa autorite üksmeeise tunnustuse.¹⁰

Üksikuid vabu puuseppi leidis juba XVIII sajandi keskel. Neiks olid peamiselt soomlased ja vene plotnikud. Viimased töötasid enamasti Virumaa mõisates. Kuna aga mõis kasutas põhiliselt talupoegade puutööoskust, jäi vabade meistrite arv maal väikseks (33) isegi XVIII sajandi lõpul. Küll aga kasvas jõudsasti tislerte arv, kelle linna-meistrite kõrval oli oluline osa nii mõisas mööbli tegemisel kui ka talupoegade mõisatislerte väljaõpetamisel. XVIII sajandi lõpul töötas Eestimaal 48 ja Liivimaal 19 vaba tislert, kes enamasti olid saksa soost. Just nende meeste vahendusel on mööbli valmistamise oskus mõisatislerte kaudu levinud külakäsitööliste hulka. See kõik võimaldab väita, et eesti tüüpiline talupojamööbel hakkas levima juba XVIII sajandi lõpul saksa meistrite vahendusel ja viimaste kaudu leidsidki tolle aja mööblitüüpid tee ka eesti rahvakunsti.¹¹ Voki levikuga maal kaasnes XVIII sajandil treialite arvu suurenemine just Põhja-Eestis. Algul olid treialid soomlased või sakslased, XVIII sajandi lõpul aga esines nende hulgas juba eestlasi (7 e. 33%). See asjaolu soodustas vastavate oskuste levikut ka külakäsitööliste hulgas. XVIII sajandi teisel poolel asus mõisatesse tööle ka rohkem sadulseppi (22). Intensiivne ehitustegevus mõisates andis tööd tellisepole-tajatele (22) ja müürseppadele (21), keda leidis peaaesjalikult Virumaa mõisates.

Ülejäänud 24 käsitöölal olid esindatud vaid mõne üksiku meistremehega, kes moodustasid 13 protsenti vabade käsitööliste üldarvust. Vähe oli nende hulgas tüüpiliste maakäsitöölalade esindajaid: XVIII sajandi lõpust on teada 14 vankritegijat, 12 parkalit, 2 rattategijat, 2 kasuksepa, 1 püttsepp ja 1 sõelameister. Mõisatöönduse ja ehitustegevusega olid seotud vasksepad (6), klaasi- ja paberimeistrid (17), pottsepad (10), ehitusmeistrid (5) ja maalrid (6). Uut laadi tarbevara on valmistanud kullassepad (6), rihmategijad (2), kübarsepad (2) ja rätikutegija (1). Edasi leidis veeli mitmeid peamiselt mõisale vajalikke käsitöölisi, nagu kraasija, pleegitaja, õllepraul, pagar, kaevumeister, lihunikke (2) ja juustumeistrid (3). Kõigi nende vabade käsitööliste mõju rahvakultuurile näib olevat olnud väike.

Maakäsitöö seisis Eestis esijoones põllumajanduse kui põhilise elatusala teenistuses. Seetõttu oli maakäsitööliste pere XVII—XVIII sajandil ja XIX sajandi alguses üsna ühelaadne — ikka vaid kangrud, kingsepad, rätsepad, sepad, tislertid ja müürsepad. Traditsiooniliste rahvapäraste oskuste säilitaja ning edasikandja aga oli talupoegade kodune käsitöö ja külakäsitöö. Uute tehniliste võtete ja oma aja moevoolude tutvustajatenä ning juurutajatenä tulevad mõisakäsitööliste kõrval peamiselt arvesse maal töötavad linna-käsitöölised ja vabad meistrid. Just nemad tõid XVIII sajandi jooksul maakäsitöösse uusi erialasid, mida varem allikates pole mainitud.¹² Tavaliselt olid need uued (vasksepa, lukksepa, kullassepa, klaasimeistri, sadulsepa, rihmategija, mütsitegija, vankritegija jt.)

¹⁰ J. Linnus, Sepaameti õppimine Eesti külas XVIII ja XIX sajandil. Etnograafia-muuseumi Aastaraamat XXIII. Tallinn, 1968, lk. 175—198.

¹¹ H. Uprus, Eesti rahvakunst kunstiajaloo aspektist, lk. 23.

¹² A. Soom, Der Landhandwerker in Estland im 17. Jahrhundert, lk. 200.

tööalad seotud mõisatöendusega või siis uut laadi tarbevara kasutuselevõtuga mõisates. Mõis on ikka olnud peamine vaba käsitöölise toodangu tellija või ostja. Nende käsitöölise suuremaiks koondumiskohtadeks on olnud mõisad, kus töötasid manufaktuurid. Kuusiku mõisas näiteks oli neid 7, Lehtses 10, Tarakveres 12, Vastseliinas 11.¹³ Ka Põhja-Eesti arvukad vabad kangrud on arvatavasti osalt tegelnud mõisas müügiks toodetud linase ja villase riide valmistamisega.¹⁴ Küllalt kõrge kvalifikatsiooniga vabad meistrid, nagu kingsepad, rätsepad ja tiserid, on tarbevara valmistanud esijoones mõisarahvale. Põhja-Eestis on nad küllalt tihti ka ise pidevalt maal elanud, Kesk- ja Lõuna-Eestis on neiks sageli olnud ajuti maale tööle tulnud linnakäsitöölised. Linnakäsitöö vahetu mõju ulatus neil aegadel linnast 40—50 km kaugusele. Vabade meistrite suuremad kogunemiskohad asusid linnadest eemal ja just nendes paikkondades kujunesid aja jookkul uued keskused, nagu näiteks Tapa (Ambla khk.), Jõgeva (Laiuse khk.) ja Võru (Põlva khk.). Põhja-Eestis on vabad meistrid peatuma jäänud ka kiriku- ja teistesse väike-mõisatesse, postijaamadesse, veskite juurde, magistraalteede ristumiskohtadesse jne., kus nad ei ole olnud otseselt seotud mingi konkreetse mõisaga. Ilmselt oli selliste meistremeeste toodete tellijaks-ostjaks ka talupoeg. Kesk- ja Lõuna-Eestis aga oli vabade ning talurahva kontakt palju piiratum. Talupoegkonnaga on eriti seotud olnud eesti soost vabad, kelle osatähtsus on suurem Harju-, Lääne- ja Põhja-Pärnumaal, kus on märgata eriti tugevat linnakultuuri mõju talupoja traditsiooniliste arusaamade muutumisel ja uute töökspidamiste kujunemisel. Linnakäsitöö mõju rahvakultuurile vajab veel hoolikat konkreetsemat uurimist. Maal on linnameistrite ringi rännanud kindlasti rohkem kui neid vabadena on kirja pandud. Käsitöö linnades oli suures ulatuses sakslastest meistrite käes. Eesti linnades on teenistust leidnud ka paljud peamiselt Saksamaal väljaõppe saanud käsitöölised.¹⁵ Just nende, sisserännanud käsitöösellide kaudu ongi siin kiiresti tututud moes oleva tarbevara ja uute tehniliste võtetega. Linnameistrite ulatuslikum maalesiirdumine on alanud 1770-ndatel aastatel. Nii on Tallinnast peamiselt Harju- ja Läänemaale elama asunud just eakamad meistermehed. Ilmselt oli selle põhjuseks tugevnev konkurents linnas. Linnarahva hulgas leidis ka vabu eesti käsitöölisi. Pärnus näiteks oli hingeloenduste andmeil saksa meistritel eesti (*undeutsch*) õpipoisid, maal aga töötas vabu eestlastest meistermehi. Linnakäsitöö mõju rahvakultuurile oli tugevam seal, kus vabad meistrid olid vahetult seotud talupoegkonnaga. Nagu juba eespool rõhutasime, olid nendeks aladeks celkõige Põhja-Eesti ja Põhja-Pärnumaa. Linna- ja maakäsitöö vastastikune seos vajab edasist uurimist, pidades silmas, et rahvakultuur võtab uued nähtused omaks esijoones siis, kui on omandatud ka nende valmistamise oskus. Seepärast peabki väga konkreetset jälgima käsitööoskuste levikut linnast maale külameistriteni või koguni üldise käsitööoskuseni linnameistrite, vabade meeste ja mõisakäsitöölise vahendusel. Peale vabade käsitöölise võimaldavad XVIII sajandi allikad saada küllaltki hea ülevaate ka mõisakäsitöölised. Viimaste lähem käsitlemine aga ei mahu käesoleva artikli raamidesse.

Eesti NSV Riiklik Etnograafiamuuseum

Toimetusse saanud
8. XII 1970

¹³ O. Karma, Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis. Tallinn, 1963, lk. 28—62.

¹⁴ Vt. J. Konks, Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 96. Tartu, 1960, lk. 52—54.

¹⁵ Vt. H. Pönicke, Studien zur Wanderung sächsisch-thüringischer Handwerker in die baltischen Provinzen im 18. und 19. Jahrhundert. Hamburg, 1964; J. Linnus, Käsitöölised Eesti väikelinnades 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul. Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXVI. Tallinn, 1972, lk. 170—188.

Ю. ЛИННУС

ВОЛЬНЫЕ ДЕРЕВЕНСКИЕ РЕМЕСЛЕННИКИ В ЭСТОНИИ XVIII СТОЛЕТИЯ

Резюме

В первой половине XVIII столетия в эстонской деревне обособилась социальная группа так наз. вольных людей (*freie Leute*), в которую входили дети вольных родителей и крестьяне, откупившиеся или же освобожденные помещиками от крепостничества. Они составляли весьма незначительную часть деревенского населения, никак не более 2 процентов. Большинство работало в деревне в качестве различных мастеров (ремесленники, мельники, трактирщики и т. д.), в силу чего они были распространителями новых технических навыков и приемов. Сведения о вольных людях второй и третьей четверти XVIII столетия содержат материалы земельных ревизий, а также первые переписи населения 1782 и 1795 гг. В начале XIX столетия вольные были обязаны регистрироваться в городах, но из регистрационных листов фактическое местожительство их не выясняется.

Количество вольных ремесленников постоянно увеличивалось на протяжении XVIII столетия, это особенно характерно для Эстляндской губернии (табл. 1 и 2). В начале XVIII столетия больше всего вольных было в уезде Вирумаа главным образом за счет иммигрировавших финнов. В середине того же столетия прирост вольных за счет городских переселенцев-ремесленников наиболее заметен в уездах Харьюмаа и Вирумаа. Во второй половине XVIII столетия количество вольных увеличивалось в тех же уездах, что обусловлено прежде всего переселением городских ремесленников на работу в деревни, отчасти же раскрепощением помещичьих ремесленников. Тогда же увеличивалось и количество поместий, где эти люди размещались. В первой половине XVIII столетия вольные были почти в каждом четвертом поместье (203 человека на 130 поместий), к середине столетия — уже в каждом третьем поместье (408 человек на 218 поместий), к концу столетия — почти в каждом втором поместье (618 вольных на 278 поместий).

В земельных ревизиях по Лифляндской губернии в первую очередь отмечены вольные, которые имели собственные земельные участки, их немного и ремесленников среди них тоже мало. Так, в 1744 г. их было 66, а в 1758 г. — 50 человек. Ко времени подушных ревизий конца XVIII столетия в 148 поместьях насчитывалось 313 вольных, причем данные относительно 10% поместий отсутствуют (табл. 3). В большом количестве вольные работали в окрестностях г. Пярну, а также в северных районах того же уезда. Там же поселились 42 ремесленника, взятых на учет в г. Пярну. Как правило, вольные предпочитали местности, отдаленные от городов, куда непосредственно влияние городского ремесленничества еще не дошло (приходы Хельме, Пиллиствере, Лайусе, Сангасте, Пылыва, Муху). В конце XVIII столетия распределение вольных по уездам довольно однородно: в 29 поместьях Пярнумаа 80 человек, в 26 поместьях Вильяндимаа 57 человек, а в 33 поместьях Вырумаа 62 человека — почти при каждом втором поместье (т. е. 40—50% общего числа). В уезде Тартумаа весьма сильное влияние имело тартуское городское ремесленничество, в результате чего вольные встречались только при каждом четвертом поместье (83 человека на 39 поместий). На о. Сааремаа в результате овладения крестьянами ремесленническими навыками вольные люди были только в каждом шестом поместье (31 человек на 21 поместье). В общем и целом вольных ремесленников и таких поместий соответственно в Эстляндии значительно больше, чем в Лифляндии. Расхождения наблюдаются и в этническом составе вольных. В Эстляндии на первых порах было довольно-таки много вольных финского происхождения (42%), впоследствии же увеличился удельный вес немцев (44%). При этом сравнительно много было вольных эстонского происхождения и лиц, ассимилировавшихся в эстонской среде (14%). В Лифляндии вольными деревенскими ремесленниками в первую очередь были немцы (93%), только в окрестностях г. Пярну встречались и эстонцы.

В течение XVIII столетия постоянно росло количество ремесел вольных людей. К концу столетия насчитывалось уже 34 отрасли. Однако основная масса вольных распределялась на десять профессий. Больше всего работало в деревнях ткачей (212), особенно в северной Эстляндии; меньше было кузнецов (153), сапожников (141) и портных (113); увеличилось количество столяров (67), между тем как плотников и токарей (33 и 21) среди вольных было мало. При поместьях работали еще вольные седельники (22), каменщики (21), а также русского происхождения изготовители кирпичей (22). Остальные профессии занимали 13% вольных и их влияние на народную культуру невелико.

В истории эстонского деревенского ремесленничества носителями традиционных ремесел были сельские ремесленники, а также крестьяне, овладевшие ремесленническими навыками. В деле же распространения новых технических приемов и моды

своего времени существенную роль играли наряду с проживающими в деревнях городскими мастерами местные вольные люди. Услугами последних пользовались в первую очередь помещики. Среди крестьян, однако, больше всего выделялись вольные эстонского происхождения (например, ткачи, кузнецы). Именно при посредничестве вольных ремесленников эстонская народная культура во второй половине XVIII столетия приобрела ряд новых черт (юбки с полосками в длину, цветкообразные узоры, новые виды женских головных уборов и т. д.), которые получили распространение прежде всего в северной Эстляндии, отчасти и в Пярнумаа, т. е. именно там, где было много вольных. Значительное влияние городского ремесла на народную культуру нуждается в дальнейшей конкретизации. Народная культура воспринимает влияние города, когда в деревне уже созданы условия для этого. Вот почему представляет большой интерес прежде всего исследование путей проникновения ремесленных приемов из города в деревню: от городского мастера через вольного работника, помещичьего ремесленника к деревенскому, вплоть до всеобщего овладения ремесленным искусством. В XVIII столетии основными посредниками между городским и деревенским ремеслом и были вольные ремесленники.

Государственный этнографический музей
Эстонской ССР

Поступила в редакцию
8/XII 1970

J. LINNUS

DIE FREIEN LANDHANDWERKER IN ESTLAND IM 18. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

In der ersten Hälfte des 18. Jh. hatte sich der Stand der sogenannten «freien Leute» als eine neue soziale Gruppe der Landbevölkerung herausgebildet. Diese freien Leute waren entweder Nachkommen freier Eltern, hatten sich selbst freigekauft oder waren von ihren Gutsherren freigegebene Erbbauern. Als freie Leute machten sie Gebrauch von ihrer Bewegungsfreiheit und ihrem Recht, einen Beruf zu erlernen. Sie bildeten einen sehr geringen Teil der Landbevölkerung (ca 2%). Zum großen Teil verdienten sie ihren Unterhalt auf dem Lande, wo sie auf verschiedene Art und Weise beschäftigt waren (Handwerker, Müller, Krüger) und eben dadurch eine bedeutende Rolle als Vermittler neuer technischer Geschicklichkeiten und Werkzeuge spielten. Angaben über diese Freien finden wir in den Dokumenten der Landrevisionen des zweiten und dritten Viertels des 18. Jh., sowie der ersten Seelenrevisionen der Jahre 1782 und 1795. Zu Beginn des 19. Jh. mußten die freien Leute sich in den Städten registrieren. Die städtischen Revisionsschriften enthalten aber keine Angaben über ihren tatsächlichen Wohnort. Deshalb konnten die Angaben der Seelenrevisionen des 19. Jh. nicht ausgewertet werden.

Im Laufe des 18. Jh. nahm die Zahl der freien Handwerker ständig zu; dieses Anwachsen ist vor allem im Gouvernement Estland auf Grund der erwähnten Quellenangaben einwandfrei feststellbar (Tab. 1 u. 2). Zu Beginn des 18. Jh. waren die freien Handwerker im Kreis Virumaa besonders zahlreich, und zwar wegen der vielen eingewanderten Finnen. In der Mitte desselben Jh. war der zahlenmäßig größte Zuwachs der Freien in den Kreisen Harjumaa und Läänemaa zu verzeichnen, bedingt durch den Zufluß aus der Stadt. Auch in der zweiten Hälfte des 18. Jh. wuchs die Zahl der freien Handwerker vor allem in den Kreisen Harjumaa und Virumaa, da viele Handwerker aus den Städten aufs Land zogen, zum Teil aber auch deshalb, daß Gutshandwerker von der Leibeigenschaft befreit wurden. Auch übten diese Freien ihr Handwerk in einer immer größeren Zahl Herrenhöfen aus. In der ersten Hälfte des 18. Jh. gab es in nahezu jedem vierten Herrengut Estlands freie Handwerker (insgesamt 203 Personen in 130 Gütern). In der Mitte desselben Jh. arbeiteten freie Handwerker bereits in jedem dritten Gut (408 Personen in 218 Gütern), am Ende des Jahrhunderts beinahe in jedem zweiten Gut (618 Personen in 278 Gütern). Die Hakenrevisionen des Gouvernements Livland enthalten vor allem bodenbauende Freie. Solche gab es nicht viel; infolgedessen geben diese Materialien über wenige Handwerker Auskunft (66 im Jahre 1744 und 50 im Jahre 1758). Die Seelenrevisionen vom Ende des 18. Jh. enthalten aber Angaben über 148 Güter mit insgesamt 313 Handwerkern, wobei zu berichten ist, daß die Angaben für 10% der Güter fehlen (Tab. 3). Die meisten freien Leute gab es hier in den Gütern der Umgebung von Pärnu und im nördlichen Teil des Kreises Pärnumaa. Hier arbeiteten auch 42 in Pärnu aufgenommene Handwerker. Die freien Handwerker befanden sich in der Regel in den weitab von den Städten liegenden Ortschaften, wo die städtischen Handwerker schwer erreichbar waren (die Kirchspiele Heime, Pilstvere, Laiuse, Saareaste, Põiva, Muhu). Ende des 18. Jh. arbeiteten freie Handwerker bereits fast in jedem zweiten Gut der Kreise Pärnumaa (80 Personen in 29 Gütern), Viljandimaa (57 Personen in 26 Gütern) und Võrumaa (62 Personen in

33 Gütern). Im Kreis Tartumaa war der Anteil des städtischen Handwerks ziemlich groß, so daß es nur in jedem vierten Gut freie Handwerker gab (83 Personen in 39 Gütern). Noch weniger freie Handwerker gab es auf der Insel Saaremaa: bloß in jedem sechsten Gut (31 Personen in 21 Gütern). Demnach war der Anteil der Güter mit freien Handwerkern in Livland bedeutend geringer (30%) als in Estland (46%). Unterschiede waren auch in der ethnischen Abstammung der Freien festzustellen. Anstatt der Finnen kamen in Estland nunmehr Deutsche in überwiegender Zahl (44%) vor. Zur selben Zeit gab es 14% Freie estnischer Abstammung oder solche, die sich zum Landvolk bekannten. In Livland waren die freien Landhandwerker fast ausschließlich deutscher Abstammung (93%); bloß in der Umgebung von Pärnu fanden sich darunter mehr Esten.

Im Laufe des 18. Jh. nahm auch die Zahl der handwerklichen Berufe unter den freien Handwerkern ständig zu. Am Ende des Jahrhunderts betrug die Zahl der handwerklichen Berufe bereits 34, obwohl eigentlich nur 10 häufig vorkamen. Weberei war auf dem Lande der häufigste Beruf der Freien (Ende des Jh. insgesamt 212 Personen), dieses vor allem im Gouvernement Estland. Ursprünglich gab es unter ihnen viele Finnen und Deutsche, später immer mehr Esten. Die letzteren überwogen auch in den Gütern des Kreises Pärnumaa. Die Schuster (141) und Schneider (113) waren weniger zahlreich. Die Schmiede (155) waren meist Gutsschmiede. Verhältnismäßig hoch war die Zahl der Tischler (67), während die Zimmerleute (33) und die Drechsler (21) nicht so zahlreich waren. In den Gütern arbeiteten noch Sattler (22), Maurer (21) und russische Ziegelbrenner (22). Die Vertreter der übrigen Handwerkerberufe machten nur 13% der Gesamtzahl der freien Handwerker aus; ihr Einfluß auf die Volkskultur war dementsprechend geringer.

Das Dorfhandwerk und das häusliche handwerkliche Können unter der Bauernschaft waren stets Träger des traditionellen ländlichen Handwerks. Als Vermittler neuer technischer Arbeitsgriffe und zeitgenössischer Moderrichtungen spielten die auf dem Lande wirkenden Stadthandwerker und freien Handwerker neben den Gutshandwerkern eine bedeutende Rolle. Ihr Arbeitsgeber war vor allem das Gut. Mit der Bauernschaft enger verbunden waren die Handwerker estnischer Abstammung. Namentlich durch die Vermittlung der freien Handwerker nahm die Volkskultur in der zweiten Hälfte des 18. Jh. verschiedene Züge an (so den längsgestreiften Rock, das Blumenornament, die Ärmel, die Korbmütze, die Haube mit langem Nackenlatz, vermeintlich wohl auch den Stuhl, das Bett u. a.). Der gegenseitige Einfluß des städtischen und des ländlichen Handwerks müßte künftig noch untersucht werden. Bekanntlich nimmt die Volkskultur neue Elemente erst dann auf, wenn man sich die Art und Weise ihrer Anfertigung angeeignet hat. Diese Tatsache stellt uns die Aufgabe, die Ausbreitung des handwerklichen Könnens, von der Stadt ausgehend, durch die Vermittlung des städtischen, des freien oder auch des Gutshandwerkers bis zum Dorfhandwerker oder sogar bis zur allgemeinen Aneignung des Könnens konkret zu verfolgen und zu erforschen.

*Staatmuseum für Ethnographie
der Estnischen SSR*

Eingegangen
am 8. Dez. 1970